KÜLFÖLDI IRODALOM.

Die Metrik Schiller's, bearbeitet von *Dr. Eduard Belling*. Breslau, 1883, VIII és 402 l. Ára 8 márka.

E munka, mely már gazdag anyagánál fogva, de főleg azért is érdemel figyelmet, mivel az első alaposabb és terjedelmesebb dolgozat, mely egy modern német költőnek verselését teljes terjedelmében és tekintettel a metrika összes elemeire és oldalaira tárgyalja, — szeretném, ha e munka, mely számos gyengéje mellett is igen érdemes mű, serkentőleg hatna a mi «magyar» philologusainkra, kik vagy metrikai dolgokkal egyáltalában nem foglalkoznak és a verselés elemeivel sincsenek tisztában, vagy, nem sejtve e kérdések nehézségeit, mindjárt a legáltalánosabb és legmagasabb problémák megoldására vállalkoznak, vagy, a mi a legegyszerűbb és legkényelmesebb, azonnal teljes verstanokat írnak, természetesen két könyvből egy harmadikat tákolva össze. Ily körülmények közt sohasem lesz tudományos értékű magyar verstanuuk. Az ilyennek megteremtésében első sorban főfeladatunk az anyag teljes beszerzése; fel kell dolgoznunk a nép és műköltészet egyes metrikai elemeit alapos monographiákban, mert tudományos értékű elmélet csak az ily előmunkálatok alapján jöhet létre. Eddigelé ily monographiáink egyáltalában nincsenek; sem a népdal rhythmusát, sem Vörösmarty hexametereit, sem Berzsenyi ódai versszakait, sem Katona jambusait*) nem tárgyalta még senki azzal a pontossággal és minden momentumra kiterjeszkedő figyelemmel, melyek az ily tanulmányoknál okvetetlenül szükségesek, — még kevésbbé van munkánk valamely «teljes» magyar költőnk verseléséről. Szeretném, mondom, ha Bellingnek előttem fekvő könyve ily metrikai dolgozatokra serkentené fiatal philologusainkat; — főleg e szempontból is akarom röviden ismertetni és a figyelmet reá fordítani: jeles és gyenge oldalai egyaránt igen tanúlságosak.

Főjelessége: teljessége, — nem csak annyiban teljessége, hogy Schiller minden költői (verses) művére kiterjed, sőt még az oly költemények sem mellőzi, melyekről ma már biztosan tudjuk, hogy nem Schiller művei; — hanem annyiban is, hogy a verstan minden legkisebb momentumát is figyelembe veszi s így voltaképen teljes verstant ad alkalmazva vagy feltüntetve Schiller költői művein. Főgyengéje: hogy

---

*) Mintaszerű dolgozatok: *Ueber den fünffüssigen Jambus mit besonderer Rücksicht auf seine Behandlung durch Lessing, Schiller und Goethe von Fr. Zarncke*, Leipzig 1865, és *Ueber den fünffüssigen Jambus vor Lessings Nathan von Aug. Sauer*. Bécsi Akadémia. 1878. V. ö. értekezésemet a *Tell-dráma verséről* e Közlönyben VII, 1883, 722. l.

Digitized by Google

szerzője a német verselésnek némely igen lényeges pontjára nézve zavaros nézetekből indúl ki és hogy elmélete sokkal mélyebben gyökerezik az antik metrikában, mint azt a német vers és verselés természete megengedi.

A szerző nyolcz fejezetben tárgyalja anyagát: I. Schiller metrikai előképzettsége. II—IV. Az első, második, harmadik korszak költeményeinek metrikai sajátságairól. V. A dráma verse. VI. Trimeter és Knittelvers. VII. Versszak és rím a drámákban. VIII. Visszatekintés és összefoglalás.

Első pillanatra is világos, hogy a tárgynak e tagolása igen czélszerűtlen, mert e felosztásnál roppantúl széjjelhányódik a feldolgozott anyag és a szerző ugyanazon megjegyzéseknek folytonos ismétlésére kényszerül. Igy pl. a rímről öt fejezetben (II—IV., VI., VII.) beszél a szerző, és ha az olvasó tudni akarja, hogy Schiller miképen kezelte a rímet, ez öt fejezetből kell nagy kínnal összekeresnie az illető anyagot és a reá vonatkozó megfigyeléseket. A metrikai hangsúlyról (rhythmusról) mind a hét fejezetben kell szerzőnknek szólnia, mindegyikben újra meg újra ismételve ugyanazon megjegyzéseket stb. *A tárgy helyes beosztása kell hogy metrikai kategoriákon alapúljon*; e szerint a következő nyolcz fejezetet nyerte volna a szerző: 1. Schiller metrikai elvei (elméleti képzettsége és mintái). 2. A hangsúly és rhythmus. 3. Az egyes versek (verssorok). 4. Caesura és diaeresis. 5. Hiatus és elisio. 6. A rím. 7. A versszakok. 8. Összefoglalás [1]), — természetesen minden egyes fejezetben Schiller első kísérleteitől utolsó dolgozatáig időrendben tárgyalva és feltüntetve a költő metrikai fejlődését. Csakis ily módon kerülhetők el azok a számtalan ismétlések, melyek Belling könyvében oly kellemetlenül hatnak az olvasóra; csakis ily módon nyerhetünk világos képet arról, hogy Schiller hogyan viszonylik az egyes metrikai kategoriákhoz és mennyiben módosult költői gyakorlata a verselésnek minden egyes elemére nézve. Alábbi megjegyzéseimben azért nem Belling tárgyalásának egymásutánját követem, hanem metrikai kategoriákból indulok ki.

De egyéb kifogásaim is vannak e könyv tételei ellen. Csak a legfontosabbakra szorítkozom.

Az első fejezet szól «Schiller metrikai előképzettségéről», azaz: azon elméleti ismereteiről, melyeken már első gyakorlata alapúlt. A szerző kiemeli, hogy Schiller csak *Moritz* kis prozodiáját[2]) ismerte, melyből nem sokat tanulhatott; de Belling bizonyosra veszi, hogy «ez a könyv megerősítette a költőt a rím iránt érzett előszeretetében». Ezt, a könyv

---

[1]) Eshetőleg más sorrendben, hiszen nem elméleti művet kell írnia.

[2]) *Versuch einer deutschen Prosodie von Karl Philipp Moritz*, 1786.

Digitized by Google

sajátszerű tagolásánál fogva, háromszor (6., 51. és 319. l.) mondja Belling, majd kétségtelen állítás, majd hozzávető valószínűség alakjában. Csakugyan kétségtelen, hogy Schiller a Moritz könyvéből nem sokat tanulhatott, mivel e könyvecske tényleg csak a verstan elemeire vonatkozó igen általános megjegyzéseket, még pedig jó részben nagyon zavaros és sok tekintetben helytelen megjegyzéseket tartalmaz. De az már bajosan áll, hogy a rím iránti előszeretetében megerősítette a költőt, mert Moritz könyve 1786-ban jelent meg, Schiller pedig épen 1786 után írta legtöbb rím nélküli költeményét (distichonokban). — De más nagy gyengéje is van e fejezetnek. Schiller 1786-ig igen sok költeményt írt. Honnan vette Moritz könyvének megjelenéseig metrikai elméletét, — a mennyiben költői gyakorlatában, habár öntudatlanul is, ilyet alkalmazott? Kétségtelenül, mint majd minden költő, a kortársak verseiből, azaz mintáiból. E kortársak verselését pedig egy szóval sem tárgyalja Belling, holott pl. Klopstock vagy Schubart hatása az ifjú Schillerre (főleg alaki tekintetben) jóformán kézzelfogható.

Schiller további elméleti fejlődését nagy nehezen lehet csak összeszedni szerzőnk könyvének egyes fejezeteiből; a tárgyalás különben mindenütt igen hiányos. Később Voss (főleg Homérosz-fordítása), Goethe, Schlegel Ág. V. és másoknak verses művei voltak a verselő Schiller példányai; de Belling ezeknek a hatását is csak említi, pedig művének feladatánál fogva befolyásukat pontosan kellett volna kimutatnia. Sőt Voss és Schlegel elméletökkel is hatottak Schillerre, hasonlókép, a költőnek saját nyilatkozata szerint, a ‚Literaturbriefe' cz. vállalatnak a hexameterre vonatkozó megjegyzései is, — de szerzőnk mind e dolgokat alig hogy szárazon megemlíti; de soha sehol pontosan ki nem mutatja, mit sajátított el Schiller ez elméletekből és miben járt a maga útján. Legfeltünőbb végre és teljesen megfoghatatlan az, hogy Belling Schillernek első költeményeit is egészen naivul Moritz elméletén méri, holott a költő ez elmélettel csak 1786 után, azaz költői működése második korszakának végén, ismerkedett meg.

A *hangsulyozásnál* (rhythmusnál) Belling kiemeli, hogy Schiller sokszor nem az első, a tőszótagot hangsúlyozza és hogy háromtagú szókban, melyekben a hangsúly az első szótagon nyugszik, a harmadik szótagot is hangsúlyosnak veszi. Példák az első esetre: *anmútig*, *Halbkúgeln*, *antwórteten* stb., a másodikra: *féurigér*, *Begrábenén*, *Hóffnungén*, *zíttertén* stb. De itt két pontot nem vett a szerző figyelembe: az első esetben mindig összetett szók szerepelnek, melyekben két tőszótag áll közvetlenül egymás mellett; ily esetekben nem egészen hibás, legalább sokszor rhetorikai szempontokból indokolható vagy menthető a költő gyakorlata; — a második eset általában határozottan hiba, fokozott hiba, ha az ily hangsúlyozás a vers végére vagy épen a rímre esik, a mi

Digitized by Google

Schillernél elég gyakori.*) De még itt is igen figyelembe veendő egy oldalról a vers tagolása, más oldalról a hangsúlyosnak vett rag környezete. Ily versben: *Wándeltè Kassándra stille* kevésbbé sértő e hangsúlyozás, mert a vers voltaképen két félre oszlik és a kifogásos szótagon nem nyugszik fősúly: *Wándeltè Kas | sándra stille;* ellenben határozottan nem szép: *Wéil der hèrrli | ché Pelide.* Hasonlókép fontos, hogy nagyobb vagy kisebb súlyú szótagok környezik-e a hangsúlyosnak vett hangsúlytalan szótagot; így pl. *Ihr náht euch wieder, schwánkendè Gestálten* tűrhető, de pl. *Das fúrchtbarè Geschlècht der Nácht* absolute rossz.

A 13. l. a verssorok helytelen képzéséről szól Belling. Schillernél ugyanis, főleg ifjúkori költeményeiben, igen gyakran több szótag (láb) áll egyes versekben, mint a mennyit a versszak sémája megkövetel, ill. megenged. Belling e tüneményre is, mint sok másnál, csak példákat hoz föl. Ez egészen helytelen eljárás. Ily monographiában meg kell követelnünk az *összes* esetek felsorolását, mert csak a *teljes* anyaggal szemben szólhatunk alaposan valamely jelenség okairól. Belling szerint «néha művészi hatásra való törekvés» vezérelte Schillert a sémа modósításában. Azt hiszem, nem néha, hanem mindig tudatosok és szándékosak ez eltérések a feltételezett sémától, csakhogy nem a «művészi» (hiszen ez contradictio in adjecto volna), hanem a szónoki (rhetorikai) hatás vadászata okozza azokat. Ifjúkori költeményeiben Schiller mindenek előtt erős hatásokra törekszik, és e törekvésének minden egyéb tekintetet, a művészit is alárendeli. Ugyan-e törekvés vezeti az ifjú költőt a versszakok alkalmazásában is; itt is modosítja a választott sémát, ha szónoki heve elragadja vagy jobban mondva: ha nagy rhetorikai hatást vadász. Csak később tanulja meg, hogy csak az művész, a ki az alak korlátain belül el tudja érni minden czélját.

Ismeretes dolog, hogy Schiller a *rímelés* tekintetében nem minta; de Belling tárgyalása e fejezetben sem mondható kifogástalannak. Már az is baj, hogy a hibás rímeket nem csoportosítja hangtani szempontokból; még nagyobb baj az, hogy alapnézetei zavarosak. Szerinte pl. különböző hangmennyiségöknél fogva helytelenek az ily rímek: *Stab: Grab, Dach: Gemach;* — különböző hangminőségöknél fogva az ilyenek: *weht: schmäht, schwer: wär'.* Mind a két kifogás alaptalan, mert az első esetben a kiejtés egyforma (ha vidékek szerint eshetőleg ingadozó is), a másik esetben pedig csak helyesírási, nem pedig (a mi egyedül döntő) kiejtési eltéréssel van dolgunk. Furcsa az is, hogy a mindenkép helytelen és a költőnek sváb kiejtésén alapuló hibás rímeket nem különbözteti meg egymástól. Nemcsak az oly rímeket, mint *Rekruten: Kutten, Götter: Retter, König: wenig, Sklaven: schlafen,* hanem még az olyanokat is, mint

*) V. ö. *Német verstanomat,* 2. kiad., 19. l.

Digitized by Google

Menschen : wünschen, finden : wenden teljesen kifogástalanoknak tartotta az ifjú, sőt még a férfi Schiller is, mert «nem ismert kiejtésökben eltérést», mint maga mondja. E szempont pedig igen fontos, ha a költő verselésének alanyi értékét helyesen akarjuk megítélni ; — e rímelés tárgyi értékét persze a Schillernek nyelvjárási kiejtésére való tekintet nem módosíthatja.

A német verstannak egyik legzavarosabb része a kéttagú thesisek kérdése. Mikor állhat két szótag és milyen szótagok állhatnak a thesisben ? Belling folyton ismétli, hogy Schiller trochaeusok és jambusok helyett használ daktylusokat és anapaestusokat is ; de biztos elvhez vagy itélethez nem jut. Saját nézetei egészen zavarosak, sőt a dolog lényegét tekintve teljesen hamisak. A 110. lapon tárgyalja a «jambusos-anapaestikus» (?) verseket, isszonyúan kínlódva e versek skémájával. Pedig e költeményeknél sem jambusokról, sem anapaestusokról, sem általában ‚lábakról' nem szólhatni, mert ezek ütemes versekből vannak megalkotva, azaz oly versekből, melyekben csak a hangsúlyos szótagok számítanak, míg a hangsúlytalan szótagok száma egészen a költőnek rhythmikus érzésére van bízva.*) Igy pl. a «Búvár» négy és három ütemes versekből áll *(Wer wágt es, Rittersmann óder Knápp | Zu táuchen in diesen Schlúnd)*, míg Belling minden képzelhető antik terminusok alkalmazásával bajlódik. E versekben elmaradhat az első hangsúlytalan szótag, az ütemelőző *(Auftakt)* is, mi által e versek, az antik metrika nyelvén szólva, trochaikus vagy daktylikus rhythmust nyernek ; sőt elmaradhat a vers közepén is a thesis, mi által két ütem közvetlenül egymás mellé kerül. Belling ezt mind nem érti és nem tud e jelenségekkel tisztába jönni. Igy pl. azt állítja, hogy a «Búvár» utolsó versében hiányzik egy láb. Hogy is lehet ily verseknél lábakról beszélni ! Aztán nem is láb (ütem) hiányzik, hanem egy thesis, a mi tudvalevőleg lehetséges : *Den Jüngling bringt ( ) keines wieder*. A thesis hiányáról egyáltalában nem tud szerzőnk, pedig a ‚Kezty ű ben' is olvassuk : *Sáss ( ) Kőnig Fránz* vagy : *Den Dánk ( ) Dáme begéhr' ich nicht* vagy a ‚«Wallenstein táborában» : *Die Féld ( ) flásche noch géb' ich dréin* és még sokszor.

Ez a Belling könyvének leggyengébb oldala. A német verselésnek e sajátos fajtáját nem érti ; innen az a sok tévedés művének mind azon részeiben, hol ily verseket kell fejtegetnie, pedig ez elég sokszor történik, mert Schiller és Goethe nagyon kedvelték a német versnek ez igazán nemzeti nemét. Innen van, hogy a knittelverset sem érti, melyet Schiller «Wallenstein táborában» (és pl. Goethe a «Faust» nagy részében) alkalmazott. A knittelvers négy ütemes sor, melyben a thesisek szerepe teljesen a költő önkényére van bízva : el is maradhatnak, de lehetnek egy,

*) L. e versekről *Német verstanomat*, 25. §.

Digitized by Google

két, három, sőt még több tagúak is. De Belling talál itt öt, sőt hat ütemes verseket is, mert nem tudja e verseket olvasni, pl. *Und álle die geségneten déutschen Lánder | Wie máchen wir, dass wir kómmen in Ábrahams Schóss | Frisst den Óchsen liéber als den Óchsenstírn* stb. Az antik metrika szabványai természetesen sehogy sem alkalmazhatók e versekre, a kik pedig alkalmazzák, bolond következtetésekre jutnak. Igy pl. Düntzer is keményen megrójja Schillert, hogy a «Buvár»-ban e lábak (?) *wer mir | sehen | tritt aus | grundlos* mint jambusok szerepelnek! Schiller csak nem volt süket vagy idiota, hogy ily képtelenségekre vetemedhetett volna!

A másik kérdés, hogy mely szótagok állhatnak a thesisben, főleg a distichon tárgyalásánál igen fontos. Belling ezzel sincsen tisztában és még fokozza megjegyzéseinek zavarát, hogy majd Vilmar-Grein verstanára támaszkodik, majd helyteleneknek mondja e sok tekintetben jeles munka tanait. Szerinte *wógigte, witzige, dóppelte, wándungen* stb. rossz daktylusok; — de melyek azután a jó daktylusok? hiszen az említett verslábak egészen kifogástalanok! Vilmar-Grein azt állítják, hogy az önálló szókból elhomályosúlt képzők (mint *bar, haft, thum, keit* stb.) nem alkalmasak arra, hogy kéttagú thesisben álljanak; — e tételt helyesli Belling a 120. lapon és ennek mértékével méri Schiller verseit; de már a következő lapon megfordítva Schiller verseiből bizonyítgatja, hogy Vilmar-Grein szabályai mily helytelenek! E szabályok csakugyan nem állhatnak meg, de Belling épen nem állít föl helyesebbeket. A kéttagú thesisnél tekintetbe jön az ütemnek magának és a thesisben álló szótagoknak hangmennyiségi súlya is, tekintetbe jön értelmi jelentősége is. Csakis e szempontból érthető, hogy még az ily szók is, mint pl. *wándellos* vagy *zwéierlei* kifogástalan német daktylusok; e szempontból teljesen igaza van Schillernek,*) midőn Humboldt Vilmossal szemben védi e pentameterfélt: *Dóch nur der Rúhm kam zurücke*, mely szerinte nem helytelen, mivel «a *Rúhm* szón nyugvó erős hangsúly mellett a *kam* súlya egészen elvész. Azt hiszem (folytatja), nemcsak menthető, hanem egyenesen helyeselhető, ha a költő, hogy bizonyos szótagoknak, melyeken erős értelmi súly van, nagyobb prozódiai hosszúságot (!) kölcsönözzön, mellette egy magában véve nem rövid szótagot rövidnek használ». De tudja ezt különben mindenki, a ki Brücke alapvető kis könyvét ‚Physiologische Grundlagen der nhd. Verskunst' ismeri, — a ki pedig nem ismeri, az bajosan írhat német verstani kérdésekről.

A *dráma versének* tárgyalásánál Zarncke kitünő dolgozatára épít-

---

*) Csakhogy az antik metrika terminusait (hosszú, rövid) használja, melyek a német versben teljesen indokolatlanok és csak iszonyú zavart okoznak.

Digitized by Google

hetett Belling; de nem mondhatni, hogy az ő tárgyalása bármi tekintetben is jobb volna, mint a Zarncke é; — sőt egy szempontból határozottan rosszabb. Verstani dolgokban úgy vagyunk, mint a statistika egyéb alkalmazásainál: csak *az esetek teljes száma* bír értékkel. Zarncke ezt jól tudta és azért pontosan sorolta föl mind azokat a helyeket, melyekben valami metrikai sajátosság mutatkozik; — Belling előadásában roppant szerepet játszanak a ‚néha', ‚ritkán', ‚gyakran', ‚sokszor' és hasonló szavak. Mi az ‚ritka' és mi az ‚sokszor'? Csak a pontos szám ad kellő felvilágosítást. Ha tudjuk, hogy pl. a Tell-dráma 3288 versében 28 hatlábú jambus és 23 sorban kéttagú ütemelőző van, akkor van ez adatoknak értékök; de ha Belling azt állítja, hogy a hatlábú vers ‚ritka' és a kéttagú auftakt ‚gyakori', ez valóságos nesze semmi, fogd meg jól!

De úgy vessem észre, hogy csupa hibát vagy kifogásolni valót emelek ki a Belling könyvéből, pedig ez nem volt szándékom. E munka csakugyan nagyon kifogásos, még lényegesebb dolgokra nézve is igen gazdag tévedésekben; egyes elszórt kisebb hiba is nagyon sok van benne. Ha nem csalódom, e tévedések és hibák legnagyobb része mind egyazon forrásból származnak: *a szerző nem ismeri az ó-német verstant,* — e nélkül pedig csak úgy nem lehet mai német verstani kérdéseket tárgyalni, mint nem lehet a régi német nyelv ismerete nélkül valamely német grammatikai probléma megoldására vállalkozni. De Belling könyve egészben véve mégis figyelemre méltó és tanulságos, sőt, ha a kezdet nehézségeit tekintetbe vesszük — hisz a szerzőnek nem volt sem mintája, sem elég számmal előmunkálata, melyre építhetett, — igen érdemes munka, melyről, ismétlem, szeretném, ha magyar philologusainkat metrikai kérdéseknek alapos monographiai tárgyalására serkentené.

HEINRICH GUSZTÁV.

A franczia philologiai irodalom 1884—1885-ben.

(Folytatás.)

3. *Görög nyelv, palaeographia, kritika.* A mily gazdag a régiségekre vonatkozó rovat, oly szegény a philologia formalis része. Nagyobb dolgozatok alig jelennek meg; kritikus kiadások ritkák. Kisebb-nagyobb czikk elég jelen meg a folyóiratokban, conjecturákba is bocsátkoznak, de a mozgalom e téren, mint tudjuk, nem régi, s így nagyobb munkák még mindig gyérek. Említhetők:

Beaudouin, Étude du dialecte chypriote moderne et médiéval (148. l.), a mely mű nem más, mint a cyprusi dialektus nyelvtana. Egy rövid bevezetés után, a mely e dialektus kiterjedését, a régi görög, franczia, olasz és török elemeket felsorolja, egy teljes rendszeres grammatikát találunk, melynek legjobb része a hangtan; a morphologia is sokat nyújt, míg a syntaxis csak néhány lapra terjed, mert a dialektusnak

Digitized by Google

külön syntaxisa, a mely az új görög nyelvtől eltérne, nincs. Két függelékben a szerző a karpathosi dialektusról és a Ducange és Meursius szótáraiban idézett Glossæ græcobarbaræ-ről szól.

A modern nyelvtan alkalmazása a dialektusokra a legszebb eredményekre vezethet, de a szerző methodusa nyelvtudományi téren még nem eléggé biztos: az ókori cyprusi dialektusról nem is tesz említést; egyáltalán a thesis inkább az összehordozott anyag, mint a módszeres feldolgozás miatt válik ki.

Ugyancsak *Beaudouin* latin thesisében *Quid Koraïs de neo-hellenica lingua senserit* (70. l.) e görög hazafi törekvéseit anyanyelve fölvirágoztatása körül méltatja, kimutatva Koraïs eljárását az új görög nyelv megteremtésében, tanulóinak módszerét, irodalmi elleneinek, mint Christopulos, Dukas, Kodrikas nézeteit, s így az új görög nyelv megalapításának szép vázlatát adja. Koraïs Franciaországban élt, franczia tudósokkal együtt görög írók kiadásaival foglalkozott s az itteni Akadémia szótára mintájára akart egy új görögöt szerkeszteni. Eleintén a régi görög nyelvet akarta elfogadtatni hontársaival, de belátva ennek lehetetlenségét — hogy használhasson egy analytikusan gondolkodó nép synthetikus nyelvet! — legalább azon volt, hogy a sok idegen elemtől szabadítsa meg.

Görög kéziratok néhány katalogusáról kell most szólnunk, melyek némi feltünést okoztak. *Omont Henrik*, a Bibliothèque nationale egyik tisztviselője, a kit hazai tudósaink több rendbeli szolgálatai miatt eléggé ismernek, állította őket össze. Az első *Inventaire sommaire des manuscripts du supplément Grec de la Bibliothèque nationale* (135. l.). A nemzeti könyvtár görög kéziratai három osztályt képeznek: a régi fundus (ancien fonds) 3117 számmal, a Coislin fundus (fonds Coislin) 400 számmal, és a Supplément grec 1100 számmal. Az első két rész katalogusa megvolt; Omont a harmadik rész katalogizálására vállalkozott, s így most mindenki megtudhatja, mily kéziratokat találhat e páratlan könyvtárban, mely a görög kéziratok számát tekintve is az első a világon (a Vaticanban 3469 görög kézirat van), nem említve a nyomtatványokat. Omont katalogusa a modern igényeknek teljesen megfelel; nem ad ugyan, mint a régi in-folio katalogusok tették, mutatványokat, hanem megelégszik avval, hogy minden kézirat pontos tartalmát, datumát s az anyagot (papyrus, pergamen, papiros stb.) adja, s ha lehet, megmondja honnan került. Egy kimerítő index a keresést megkönnyíti. Omont azonkívül a leírók lajstromát is adja. Ezenkívül két kis füzetben ismertette azokat a kéziratokat, melyek az egyéb párisi könyvtárakban találhatók. *Inventaire sommaire des manuscripts grecs conservés dans les bibliothèques publiques de Paris autres que la Bibliothèque nationale* czím alatt 54 kéziratról szól, melyek a Bibliothèque Mazarine, de l'Ar-

Digitized by Google

senal, Ste Geneviève, de la Sorbonne stb. könyvtárakban találhatók, s végül *Inventaire sommaire des manuscipts grecs des bibliothèques des départements* czím alatt a francziaországi vidéki városok könyvtáraiban található 96 kéziratot ismertette. E három közlemény segítségével a Francziaországban található összes kéziratokról tudomást szerezhetünk. A tudós világ Omont-nak ezért csak köszönetet mondhat. Ugyancsak Omont a mult évben a brüsseli királyi könyvtár és a British Museum görög kéziratait ugyanily módon ismertette; az antwerpeni és loeueni könyvtárakra nem sokára kerül a sor.

Kiadások terén nem jelezhetünk sokat. A nagy Hachette-féle gyűjtemény (Collection d'éditions savantes) e két évben nem hozott görög írót; Demosthenes politikai beszédeinek második részét Weil-től még várjuk. Az ezen kiadásokon alapuló iskolai kiadások itt nem jöhetnek tekintetbe. De fel kell említenünk Plutarchos Alexander életének két kiadását, melyek sok önálló kutatáson alapúlnak. Az egyik *Delaitre*, «*Plutarque, Vie d'Alexandre*» magyarázatos kiadása, mely világos stilusa, præcisiója, a mellékelt történeti és földrajzi kis szótár folytán mindent, a mi a tanulónak e mű olvasásánál szükséges, bőven nyújt; a másik *Ruelle* «*Vie d'Alexandre* par Plutarque» kiadása, mely nem nyújt oly sok magyarázatot, de a variansokat is adja.

Mielőtt a görög világot elhagyjuk, említsük, hogy egyes vidéki facultások, mint a lyoni, bordeaux-i, toulousei, potiers-i, caen-i Annales vagy Bulletin czím alatt néhány év előtt folyóiratokat indítottak meg, melyek a Dumont által nagy lendületet nyert felsőbb oktatás legszebb kezdete. E folyóiratok majd mindig ókori nyelvészettel, archæologiával és történettel foglalkoznak, mert a Faculté des Lettres adja ki őket. Ez természetesen az egyes fiatal egyetemi erőktől, de főleg a rectortól függ. Ott a hol ez utóbbiak csak egyszerű administratorok, régi doktorok, a kiknek philologiáról fogalmuk sincs, néha elég korlátolt eszű emberek, mint Dijonban, ott a facultas semmi életjelt nem ad; a régi, császárkori viszonyok még divatban vannak. Így az említett városban a professeur de langue et litterature étrangères, tehát a német és angol nyelv képviselője az egyetemen, egy szó németet sem nem tud, sem nem ért. Az Empire alatt gyakran láttak ilyesmit; azt hitték, hogy az, a ki latin verseket tud írni, a német irodalomról is tud szólni. Hála istennek e viszonyok nem sokára meg fognak változni; a kezdet már is sokat igér, de tíz év nem teheti jóvá egy egész korszak lustaságát és példátlan könnyelműségét.

4. *Római irodalom.* E rovat valamivel gazdagabb mint a görög irodalomé. Első helyen említendő *Thiaucourt* műve: *Essai sur les traités philosophiques de Cicéron et leurs sources grecques* (358. l.). Nagy tanúlmány kevés új eredménynyel. Cicero egyes philosophikus műveit forrás-

Digitized by Google

tanúlmány szempontjából német művek alapján hegyestül-tövestül megbeszéli a szerző. Legtöbbnyire nagyon kemény Cicero iránt, de a végszóban hátat fordít és Cicero bámulói egyrészt, Mommsen ítélete között másrészt közvetíteni akar. Ez annál kevésbbé sikerül neki, mert a műben magában nem foglal el határozott állást. Így a thesis inkább mint összefoglaló, világosan és szépen írt munka, mintsem mint eredeti tanúlmány érdemel figyelmet. A philosophikus iratokat három csoportra osztja; az első a politikaiakat (de republica, de legibus), a második a tisztán philosophikus műveket (Academica, de finibus, de natura deorum, de divinatione, de fato, de officiis), a harmadik a félig bölcsészeti, félig szépirodalmi csoportot (Consolatio, Hortensius, Quæstiones Tusculanæ, de senectute, de amicitia) foglalja magában. Az első csoport Cicerót, mint valódi eklektikust mutatja; a Respublica és a Törvények eszméjét Platótól veszi, de egyes részleteket Aristoteles, Polybius, Dicæarchus, a stoikusok, Panætius és Cato tanaiból is merített; főleg Róma állami intézményei és törvényei szolgáltak eszményképül. A második csoport műveinél azt veszszük észre, hogy Cicero görög mintaképeit lépésről-lépésre követi, főleg az egyes tanok megbeszélésénél, úgy hogy néha a mű első része már megczáfolta a tanokat, melyeket a második rész felállít. Végül a harmadik csoport művei mindenünnen kölcsönöznek. Ilyféle íratoknál inkább a tan- és módszer előadása, mint a görög mintakép érdekel, s e tekintetben a régi forrás nem is mutatható ki. Néha önállónak látszik, mint a Læliusban és Catóban, néha ellentétes bölcsészeti nézeteket, mint a lélek halandóságát és halhatatlanságát a Tusculának első könyvében, is találunk.

Favre latin thesisét az Ovidius Metamorphosiseiben található neologismusoknak szentelte, *De Ovidio novatore vocabulorum in Metamorphoseon libris* (133. l.) czímmel. Száraz felsorolása néhány száz szónak, egyszerű egybeállítás négy csoport — főnév, melléknév, ige, igehatározó — szerint, de a szerző nem bocsátkozik az e tárgygyal járó érdekesebb kérdésekbe. Így nem szól semmit a költő előszeretetéről néhány alak iránt, nem a daktylikus vers igényeiről, melyek a költőt néha kényszerítették új szót faragni, nem a görög mintákról, melyekre több neologismus visszavihető. Mindez az új szó nem egyforma jelentőségű, néha csak játék, néha bizonyos költői czél elérésére szolgálnak. Az egész munka inkább nagy szorgalom, mint mély belátás jele. A valódi thesis, a szerző 450 lapra terjedő dolgozata, Olivier de Magny költőről szólt. Ez a pleias idejében élt, csak kora halála miatt nem tartozott a hét híres költő közé. Ste-Beuve egy szava indította a szerzőt e biographia megírására. Lemerre most e feledésbe ment költő műveit is kiadja.

A római tragédia hanyatlásának okaival *Brunel* latin thesise fog-

Digitized by Google

lalkozik, *De tragoedia apud Romanos circa principatum Augusti corrupta* (115. l.) czímmel. A római irodalomtörténetben hézagot akart pótolni a szerző. A római tragédiából két emlék maradt ránk: az archaikus korból a töredékek, a császárok korából Seneca tragédiái. A közöttük levő időszakról keveset tudunk; csak 15 töredék maradt ránk. és Asinius Pollio-tól semmit sem bírunk. Brunel a római nép érdeklődését, ízlését a tragédia terén akarta kimutatni, csakhogy nagyon szigorúan itélt a népről, s nagyon jó véleménye volt az írókról. Azt hiszi, hogy a nagy tömeg Rómában sohasem szerette a tragédiát; a köztársaság alatt jól fogadták, de nem értették soha annak szépségeit. E miatt a hanyatlás. De a szerző nem emeli ki, hogy a római tragédia történetét legjobban a görög-italiai művészet magyarázza; a művészet is a legbrutalisabb, legfelindítóbb jeleneteket választja, valamint a régi tragikusok a görög mintákat úgy alakították át, hogy a legvadabb szenvedélyek, a legborzasztóbb vétkek álltak előtérben. Ez tetszett; de a mint a köztársaság vége felé a görög műveltség terjedésével a görög fínom ízlést is akarták utánozni a tragédiában, a nép a cirkusba rohant. A színpadon a pantomimus és a zene kezdett el uralkodni. A tragédia állapotára vonatkozó rész Welcker és Boissier kutatásai után nem nyujt újat, a tragikusokról szóló fejezet Ribbeck nagy művét, «Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik» veszi alapul. A szerző érdeme a Horatius itéletéről írt fejezet, mely önálló felfogása és éles kritikája miatt válik ki. A thesis ritka fínom latinsággal van írva.

Brunel franczia thesise a franczia Akadémia pnilosophusairól a XVIII. században szól (371. l.) és sokkal nagyobb érdekű és értékű, mint a latin dolgozat.

Senecával két dolgozat foglalkozik. Az első két czím alatt jelent meg. Először *Dacbert* álnév alatt Leydenben *Sénéque et la mort d'Agrippine* czímmel, s miután a kritika elég jól fogadta mint egy derék dilettans érdekes művét, valódi névvel *Hochart*, *Étude sur la vie de Sénéque* (285. l.) czímmel Párisban. A bölcsészet és Seneca egy hű barátjával van dolgunk, a ki azt állítja, hogy a római philosophus nem volt Nero czinkosa Agrippina meggyilkoltatásánál. Egyenkint vizsgálóra veszi az ókori történészek adatait e véres drámáról. Nem mint Diderot védi Senecát, a ki beismeri a bűnt, de menti, hanem azt állítja, hogy a vád hamis, Nero nem ölette meg Agrippinát, hanem ez tört Nero élete ellen, s midőn czélját nem érte el, öngyilkossá lett. Szóval Nero hivatalos üzenetét a senatushoz, melyet épen Seneca szerkesztett, igaznak tartja. Védelme sikeréről könyve végén önmaga is kételkedik, de meg kell neki adni, hogy mint ügyes védő kel síkra Seneca mellett; ha nem is hiszünk neki, úgy legalább Agrippinát mint bűnöst látjuk, a ki mindent elkövetett, hogy e méltó büntetésben részesüljön, mert Nero csak

Digitized by Google

saját vagy anyja veszte között választhatott. Meggyőződhetünk, hogy Seneca nem oly gyülöletes, mint Dio festi, s ha nem is volt mindig elég ereje és bátorsága, úgy mégis egész életén át becsületes ember és valódi bölcs volt. Ő képviselte Nero udvarán az erényt.

Tacitus leírását Nero első kísérletéről Agrippinát a tengerbe fullasztani, oly részletesen bonczolja a szerző, hogy nagy jártassága tengeri dolgokban híven kitünik.

Egy fiatal, derék philosophus *Lévy-Brühl* latin thesisül Senecát vallási szempontból bírálta. *Quid de Deo Seneca senserit* (65. l.) inkább a moralistát, mint a philosophust mutatja. Valódi érdekkel csak az első fejezet bír, a melyben a szerző azt kutatja, vajjon a Senecában előforduló *deus* és *dii* kifejezés ugyanazt jelenti-e. Lévy szerint a *deus* kifejezés Senecánál minden ok és teremtés kezdetét, a világ és sors urát, az istenek istenét jelenti, míg a *dii* az ezen *deus*-tól származott istenek, a kik sem jót sem rosszat nem tehetnek, kiknek sorába Sol, Luna stb. istenség helyezendő. A lélek a *deus* egy része, maga isten, ἀπόσπασμα θεοῦ. Az istenség metaphysikai természetének megbírálásánál Seneca nem tér el a stoikusoktól, de mindaz, a mit az istenség előlátásáról, szóval moralis oldalairól mond, azt saját vallása és hite sugalta. E miatt az istenség eszméje nála bővebb; egy kegyes s nem rémítő istenről szól. A nép babonája, a papok áldozata ellen kikel, mert az istenség tiszteletét a szív s nem a külső szertartások végzik. Az orientalis tanok nagy elterjedése daczára Seneca a természeti törvények állhatatosságában és általánosságában hisz.

Ha valakivel, úgy Epictettel, M. Aureliussal hasonlítható össze az ókorban; mint ők, legjobban fogta fel az istenség valódi tulajdonait. E két bölcsész és Seneca összehasonlításának Lévy egy egész fejezetet szentelt. Látjuk tehát, hogy inkább a moralis, mint philosophikus részére fektet fősúlyt. Előzőiről nem szól semmit; így érdekes lelt volna valamit Seneca tanítójáról, Qu. Sextius-ról vagy Mucius Musonius Rufusról és Claudius Pollióról hallani; Cornutus, a περὶ θεῶν szerzője is szóba jöhetett volna, de a szerző szorosan tárgyához ragaszkodott. Nagy feltünést okozott a franczia thésis: *L'ideé de responsabilité*, mely a fiatal tudóst mint eredeti gondolkodót és derék philosophust mutatta.

Nehány szót *Brunot* kis művéről, *Un fragment des histoires de Tacite*, Étude sur le De Moribus Germanorum (72. l.), a mely három részből áll. Az elsőben a Germania szerzőjének eszméiről, sophismusáról hallunk egyetmást; azután a Germaniában a declamatio nyomait keresi, s kimutatja, hogy többi műveitől nem tér el sokban, végül Beckernek egy 1830-ban kifejtett hypothesisét eleveníti fel, a mely szerint a Germania nem más, mint a Historiák egyik elszakadt része. Domitianus érdeme, hogy Germaniában először lépett fel mint hódító, a római aris-

Digitized by Google

tocratia, mely Nervával uralomra jött Domitiantól mindent megtagadott. Tacitus is ezek pártján állt. Historiáiban tehát csak röviden érintette Domitian hadi tetteit Germaniában, s azután egy külön könyvben szólt ez eddig ismeretlen országról. A Tacitus psychologiai jellemzése a dolgozat egyik legjobb része, de melyben több a bölcsészet, mint a kritika.

Felemlítendő, ámbár csak részben tartozik keretünkbe *Hervieux* két kötetes műve: *Les fabulistes latins depuis le siècle d'Auguste jusqu' à la fin du moyen-âge.* A szerző az összes ó- és középkori mese-irodalom Corpusát szándékszik adni. Ez első két kötetben a legelső római meseíróval, Phædrussal, közvetett és közvetlen utánzóival foglalkozik. Azután egy másik latin meseírót, Avianust fogja ily módon tárgyalni. Az összehordozott anyag roppant sokasága, az összes európai könyvtárakban található s e tárgyra vonatkozó kéziratok másolása, a vezető fonálnak, mely e különféle mesék eredetét mutatja, biztossága, e két kötetet ez utóbbi évek egyik legkiválóbb irodalmi termékévé teszik. Az első kötet (729. l.) egy teljes Phædrusi életrajzot ad, felsorolja a kéziratokat, de az csak a legkisebb rész; a munka főérdeme az utánzók kutatásában rejlik, s itt a szerző oly sok palæographiai, kritikai talentumot mutat, a minőt egy avocat à la Cour d'appel-től sohasem vártak volna. A kéziratok leírása s a különféle mesegyűjteményekről szóló tanúlmányok, melyeket a szerző a legtöbb európai könyvtár meglátogatása folytán gyűjtött, képezik az első kötetet. A második (851. l.) a kritikai szöveget adja; legelül Phædrus meséit, a váriansokkal, a Pithou-i, reims-i, Daniel-i, nápolyi és vaticani Perotti-féle kéziratok facsimiléival találjuk, azután az összes Phædrusi utánzatokat a középkor végéig. A mese ily történetét akarta Lessing megírni, midőn az æsopi meséből vonta le tanait, midőn később Wolfenbüttelben Romulusról, Rimiciusról és Nevelet Anonymusáról szólt töredékes dolgozataiban. Hervieux munkája különösen azokat érdekli, kik a középkori latin irodalommal foglalkoznak; e terére nem követhetjük; Gaston Paris nagy tanúlmánya e műről (Journal des Savants 1884 és 1885) kimutatta e téren nagy érdemeit, de a kisebb hiányokat is.

A későbbi latinság köréből két művet kell idéznünk, melyek eddig Franciaországban lehetetlenek voltak, de ma az újabb kritikai irány haladásával némi feltünést is okoznak. A fanczia tanár ily thesiseket némi fájdalommal vesz kezébe: attól tart, hogy ez a németes irány a nemzeti szellemet, a mely leginkább a világos, élvezhető előadási módban nyilvánul, el fogja nyomni, hogy a fiatal nemzedék közt lábra fog kapni. Hagyján még, ha a latin thesis ily száraz grammatikai dolgokról szól; úgy is csak a Sorbonne bírái olvassák, de a franczia thesis! Egy 472 lapra terjedő dolgozat Szent Hieronymus latinságáról! Egy 42 lapnyi általános bevezetésen kívül csupa latin szavak, bizonyos csoportok sze-

Digitized by Google

rint rendezve! Ez attentatum elkövetője *Goelzer* — nem hiába német neve van — a Sorbonne-on latin grammatikát ad elő — a mint egyáltalán mindazok, a kiknek thésiseiről szólunk, a párisi vagy vidéki facultáso kon maîtres de conférences, vagyis rendkívüli tanárok, a kiknek elég szép fizetésök van, nem mint az éhenhaló privatdocenseknek. Az *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de St. Jérôme* a híres egyházatya nyelvét és a befolyást, melyet a klasszikus latin, görög és héber nyelv rá gyakorolt, mutatja ki. Szt. Jeromos nyelve nem oly tiszta, mint a jó latin íróké, de a lingua romana, melyet használ, a klasszikusok nagy tanúlmányát mutatja. Az egyházatyák közt ő a legműveltebb és nyelv tekintetében a legtanultabb. A népies latinság, a kereszténység eszméivel e két elemből áll nyelve; mikép fejlődött, azt a szerző a bevezetésben röviden érinti. — Gœlzer-nek volt egy előzője: Paucker, a ki több elszórt értekezésben érdekes adatokat szolgáltat, de csak a formalis részre; ezt a részt is nagyban bővítette a franczia író, a mi pedig saját érdeme, az a nagy syntaxis (293—435. l.), melyet az egyházatya művei alapján összeállít, s egy fejezet, a mely a latin kifejezések értelemváltozását szt. Jeromosnál mutatja ki (227—278. l.), egyike a könyv legérdekesebb részeinek. Gœlzer műve mindenesetre a legnagyobb alapvető munka e tekintetben; a nehézség annál nagyobb volt, mert egy jó teljes kiadás sincs ez érdekes íróból. A mű azonkívül a középkori latinságra is sok világot vet s a román nyelvek képezésének egyes kérdéseire biztos választ ad.

Ugyane tanúlmányok körébe vág Gœlzar latin dolgozata: *Grammaticae in Sulpicium Severum observationes, potissimum ad vulgarem latinum sermonem pertinentes.* Sulpicius Severus aránylag keveset írt (műveit a bécsi akademia által kiadott egyházírók első kötetében adta Halm), s így nagyon alkalmas, hogy a későbbi latinságra belőle példákat merítsünk. A thesis a 17 lapnyi bevezetésen kívül, mely Sulpicius életéről és iratairól szól, ép oly élvezhetetlen, mint a franczia. Négy fejezet alatt csupa szavakat és szólásmódokat találunk; az első a neologismusokat, a második a főnevek és igék declinatióját és conjugatióját, a harmadik a sulpiciusi syntaxist, a negyedik több feltünő összetétel és kifejezés magyarázatát nyujtja. A példák a legnagyobb szorgalommal összegyűjtvék és tekintve a kritikus kiadást, melyen alapulnak, végeredményül tekinthetők.

Az Académie des sciences morales et politiques egyik pályakérdésének köszöni létét *Denis* műve *De la philosophie d'Origène* (730. l.), a mely szintén egyházatyáról szól, de nem nyelvét, hanem eszméit kutatja. Több jót mondhatunk e könyvről mint a szerzőnek első jelentésünkben érintett «De la fable dans l'antiquité» czímű kis művéről. Az ókor moralis eszméinek története Denis első nagyobb műve volt; Ori-

Digitized by Google

genesről szóló művében is a philosophikus eszmék taglalása a legjobb rész. Denis először eleven képet ad Origines idejének vallási nézeteiről, a melyek ismerete okvetlenül szükséges. Origenesnek saját methodusa nem volt; a szentírás helyeinek allegorikus magyarázatát Philótól kölcsönzi; forrásai először az Evangelium predicatioi, de ezeket a szentírás szövegeinek összehasonlításával és az okoskodás módszerével magyarázza. Az így elfogadott szöveg minden discussio felett áll, ez maxima, a melyen nem lehet változtatni. Ezek közt Denis néhányakat idéz, melyeket az egyház később elitélt. Egy második forrás több apokryph irat, a melyekben zsidó hagyományok keleti eszmékkel vegyülten fordulnak elő. Innen merítette tanát a lelkek lételéről a születés előtt. Origenes megértésére idejének hæretikus eszméit kell ismerni; ezekből láthatjuk, hogy legmerészebb állításai néha csak a gnostikusok tanainak csekély változtatása. Ezek a források, melyekből merít, s ha egyes tételek Platóra és a stoikusok tanaira emlékeztetnek is, nem bihető, hogy bölcsészetének egy főprincipiuma a görögökre vezetne vissza.

A harmadik fejezetben Origenes fogalmáról Istenről és tulajdonságairól szól a szerző, a negyedikben kimutatja, hogy Origenes Istene alkotó, teremtő a szó legszorosabb értelmében. Azután hosszasan szól az egyházatya nézeteiről a lelkekről, azok felosztásáról, az eredeti bűnről. Origenes szerint az üdv általános lesz, a legrosszabbak is idővel üdvözölnek, s ép ebben tér el a többi egyházatyától, kik szerint e választottak száma nagyon csekély. A mű második fele Origenes eszméinek uralmát különösen a III. századtól a VI.-ig, de röviden egész napjainkig tünteti fel. Már életében sok ellensége volt, halála után még szaporodtak, míg 553-ban a második konstantinápolyi zsinat anathemával sújtotta. Mindennek daczára keleten jól ismerték, de nyugaton az Augusztinusi tan teljesen háttérbe szorította. Csak Johannes Scotus említi, de úgy látszik nem ismerte jól. Egy végső fejezetben a szerző Origenest Leibnitz-czel és Jean Reynaud-val hasonlítja össze, philosophiáját a keresztény vallásos érzület szempontjából áldásosnak, de bölcsészeti szempontból elvetendőnek itéli. Túlvilági dolgokról nem lehet systemákat írni. Egy függelék az Origenesnek tulajdonított Philosophumenákról szól, melyekről Denis kimutatja, hogy nem tőle valók. Kár, hogy e vaskos, s minden tekintettben érdekes kötethez a szerző nem csatolt indexet.

Kisebb dolgozatok a római irodalom terén, s melyek csak külön nyomatok egyik-másik folyóiratból: *Essai sur les arguments du materialisme dans Lucrèce*, *Royer* dijoni tanártól inkább philosophiai, mint philologiai munka; *Hild*, *La légende d'Énée avant Virgile*, a Revue des religions különnyomata, száz lapon tisztán és világosan megmondja, a mit Klausen két kötetben nem végezhetett, s ugyanazon szerzőtől, *Juvénal*, *Notes biographiques*, nehány életrajzi adat felderítése.

Digitized by Google

5. *Római régiségek.* Több érdekes és mély tudományú munkával találkozunk e téren. Archæologia és epigraphia mindig kedvencz tanúlmányok voltak itt, különösen, ha a kutatások oly földön végezhetők, a hol a franczia lobogó leng.

Említendők: *Charles Tissot, Géographie comparée de la province romaine d'Afrique* (697. l.), a mult évben elhunyt volt konstantinápolyi és londoni nagykövet utolsó műve, melyet végig javított. Az «Exploration scientifique de la Tunisie» nagy gyűjtemények első kötetét képezi, s a római tartomány physikai, történeti és chorographiai leírását adja. Több mint húsz évi tanúlmány eredménye ez, mert mióta 1853. Tunisban éléve-consul volt, Tissot nem szünt meg e művel foglalkozni. Bejárta az egész tartományt, s majdnem minden nagyobb közleménye, melyek az Institut-be is vezették, e tartomány tudományos átkutatására czéloz. Lehetetlen egy rövid jelentésben mindazon fontos eredményeket, melyeket e kötet az ókori földrajz terén felmutat, elősorolni; csak annyit jegyzünk meg, hogy általa Mannert műve, melyet eddig a kutatásnál alapul vettek, teljesen hasznavehetetlenné vált. Mommsen nagy dicséretei s a tudós világ egyértelmű véleménye szerint Tissot különösen mint topographus kiváló; a biztos szem, mely a jelen romjaiból a régire következtet, a genialis hypothesisek, melyeket későbbi felfedezések megerősítenek, egyetlen ókori földrajz-írónál sem mutatkoznak jobban mint Tissot-nál.

A mű három kötetre volt tervezve; csak kettő készült el; az első a melyről épen szólunk; a második, melyet most rendez sajtó alá Reinach Salamon, az athéni iskola egyik legkitünőbb tagja, az útak leirását és topographiáját fogja adni; a harmadik a politikai és közigazgatási történetnek volt szánva. Ez utóbbi kötet függeléke elkészült; ez a minap megjelent *Fastes de la province romaine d'Afrique* (316. l.). melyet szintén Reinach bocsátott közre egy 88 lapra terjedő biographiával, melyből csak azt említjük, hogy a Corpus Inscrip. Lat. VIII. kötete, Mommsen levelei szerint, roppant sokat köszön Tissotnak s egyik legszebb emlékét képezik. E Fasti-k a római provincia prætorait és proconsulait Karthago lerombolásától a VI. századig K. u. állítják össze, a szövegek, de legtöbbnyire a feliratok segítségével.

Ismét a főmunkáról szólván jegyezzük meg, hogy az első rész a tartomány oro- és hydrographiáját adja, szól a klimáról, a talajról és annak productumairól. A második rész a történeti és chorographiai valamint e tartományra vonatkozó ethnographiai kérdéseket, a libyai tribusok történetét a legrégibb időktől, Karthago topographiáját a római hódítás előtt és után lehető behatóan tárgyalja, mindenütt Movers és Meltzer műveit javítva. Egy függelékben a kikötők és hajók nagyságáról mathematikai számítás alapján szól. Ebből láthatjuk, mily alapvető munka ez, de egyszersmind mint iparkodnak itt a meghódított tartomá-

Digitized by Google

nyokat ismerni; Tunis csak néhány év óta tartozik Francziaországhoz; az Institut már is több missiót küldött a tartomány átkutatására; a mit Algirban a római régiségek terén tettek, az valóban csodálatos; az Afrikai régiségtani társulat, specialis folyóiratok dolgoznak e nagy kulturalis művön, s valóban az Algiri tankerületet máris «le plus belle Académie de France»-nak nevezik. Rectora a minap egy két kötetes (708 l.) munkát tett közzé, mely egy régibb munka második, sokban javított kiadása. Ez *Gustave Boissière L'Algérie romaine* czímű műve, melyet az Akadémia megjutalmazott. A szerző a régi, római tartományról szól, de mindig a franczia provinciát tartja szem előtt; ezt már a czím mutatja, mert római Algir nem létezett hanem volt Mauretania és Numidia, melyek külön közigazgatás alatt álltak. A mű három főrészben a Sallustiusi Afrikát a mai Algir-ral hasonlítja össze, kimutatja a római uralom lassankinti terjedését Afrikában s végül a római administratióról szól. Nem önálló kutatások eredménye ez, az igaz, de mégis a mai Algir hű megfigyelésén alapul. Különben e tartomány tudományos felfedezője és kutatója Léon Renier, a franczia Mommsen, a ki nem rég hunyt el, Desjardinsre hagyva az epigraphia tanszékét a Collège de France-on, annyit írt e provinciáról, hogy Boissière-nek csak választania kellett. A mű legjobb fejezete a római colonisatióról szóló rész; a belföldi törzsek harcza az idegen elem ellen, melyek még a III. században K. u. is folynak, élénken van festve; a proconsulok és egyéb tisztek pályája a felíratok segítségével eleven képet nyujt. A mű minden során érezzük az életet, mely itt lüktet, a hazaszeretetet, mely e tartományt a legjobb módon akaja igazgatni, úgy hogy az akadémiai jelentés e műről méltán mondhatta, hogy Rómát nem kicsinyíti, Francziaország dicsőségét nagyobbítja, s hogy a haza hálás lehet iránta.

Minthogy már Afrika talaján vagyunk, említsük *Cagnat* művét *Explorations épigraphiques et archéologiques en Tunisie.* Cagnat-ról már szóltunk első jelentésünkben, midőn a római adókról szóló nagy monographiáját ismertettük; azóta s már azelőtt is többször utazott és tartózkodott Tunisban s időről időre epigraphiai és archæologiai tárczáját kiüríti s egy-egy műben közzéteszi. E czím alatt már két füzetet bocsátott napvilágra; az első 170 feliratot, részint ujat, részint javítottat adott, melyek közt a 29. számu vált ki, a melyből Cagnat azt derítette ki, hogy Ceionia Plautia, L. Ceionius Commodus Verus leánya, kinek atyját Hadrian császár L. Aelius Cæsar név alatt adoptálta, Qu. Servilus Pudensnek, 166-ban rendes consulnak, felesége volt. — A második füzet 290 feliratot tartalmaz Tunis éjszaki és keleti részéből. A legnagyobb rész sírfelirat, de van több, a mely a helyrajzot érdekli; így hat felirat ugyanannyi régi város helyét határozza meg, köztük Cilla-ét, a mely Zama mellett feküdt, — egy másik a provincia

Digitized by Google

Africa határait szabja meg. Cagnat a Henchir-Dakhlai tabula egy másolatát, mely Commodus egy rendeletét adja, is feltalálta. — Végül érdekes fejezetet szentelt a Chemtu környékén levő márványtelepnek, a honnan a lapis Numidicus név alatt ismert márvány került. E kőből állítottak Cæsarnak szobrot a Forumon e felirattal: Parenti Patriæ.

Ez algiri és tunisi kutatásokban az ott állomásozó franczia hadsereg tisztei is nagy szolgálatot tesznek a kutatóknak; néha önmaguk is kedvet kapnak a gyüjtéshez és másoláshoz, s az Akadémiában nem egyszer történik meg, hogy ezen vagy azon ezred tiszte érdekes leletre akadt, nem említve a consulokat, a kik mindig nagy érdekkel viseltetnek e dolgok iránt. Egy séta a Louvre-ban elegendő, hogy erről meggyőződhessünk.

Mielőtt Afrikát elhagyjuk, *Blanchère* latin thesiséről kell megemlékeznünk *De rege Juba, regis Jubae filio* (154 l.), a mely nem annyira Jubáról mint archæologusról és historikusról szól, a mely szerepe eléggé ismeretes, hanem a királyról magáról és az épületekről, melyeket uralma alatt emelt. Ez épületek romjai közt Blanchère, jelenleg az afrikai régiségek igazgatója, több évig időzött, a mely utazás eredményét a Mauretania Caesariaról írt dolgozatában (1882) tette közzé. A thesis csak egy nagyobb mű egyik fejezete, mely Juba királyt teljesen fogja méltányolni, most csak három pont felvilágosítására vállalkozott a szerző, u. m. Juba birodalmának határait szabta meg és a király eredetéről és udvaráról szólt. A mű hat fejezetre oszlik, melyek közt a negyedik, mely a Juba korabeli emlékekről szól, a legnevezetesebb. Ez emlékek közt több a Louvre-ban található.

Afrikát elhagyva Latiumba érünk. Mielőtt a várost érintenők, Terracina kikötőnél kell időznünk, a hova ugyancsak *Blanchère* franczia dolgozata: *Terracine, essai d'histoire locale* (218. l.) vezet. Valamint a Juba-tanulmány több évi numidiai időzés eredménye, úgy «Terracina» is autopsián alapul. A szerző három évig időzött e mocsáros, egészségtelen éghajlat alatt, melyet a pontinumi mocsárok lázas kigőzölgései miatt az archæologusok többnyire kerülnek. Valamint a latin tanulmány, úgy ez is a «Via Appia és a pontinumi mocsárok» czímű nagy dolgozatnak egy fejezete. A latiumi kikötő helyrajza és története ez a legrégibb időktől napjainkig. Több fejezeten megérzik az élénk és hű leírás, melyet csak a hely mély ismerete adhat meg. Mint helyrajz hézagpotló; a műhöz csatolt öt térkép és két fénynyomat az ásatások és mérések eredményeit adják. Történeti szempontból a Corpus Inscr. Lat. X. kötete, melyet Blanchère már a nyomtatás közt használhatott, nagy szolgálatára volt. Ezért hálából a feliratokat javította, mely javítások e X. kötet függelékében láttak napvilágot. E városról, kikötőjéről, emlékeiről, a betegségekről — malaria — melyeknek folyton szinhelye, a hydrotech-

Digitized by Google

nikai munkálatokról, már azelőtt oly számos czikket közölt, hogy a thesis, a mely mindezeket egybefoglalja és még sok ujat is csatol hozzá, az italiai vidéki városok legjobb monographiái közé tartozik. A franczia római iskola így kutatja Italia egyes városait; Præneste, Tibur, Terracina, mind e dolgozatok az ottani iskola eredményei. Érdekes fejezet a volskokról szóló, kiknek ez kikötőjük volt, s kiknek istenségei a régi kultussal sokáig álltak ellen a római befolyásnak. Soracte hegye is itt emeli hótakart csúcsát, Apollo Soranus szentélyével, mely tulajdonkép nem volt más mint a Jupiter Anxus, Anxor városának védistene. A mű mint történeti helyrajz pontos, leírásai vonzók.

S most áttérhetünk Rómára. Itt először is említendő *Bloch* két tanulmánya, melyek folytán a szerzőt azonnal a lyoni egyetem rendes tanárává nevezték ki. A thesisek discussiója előtt Bouché-Leclercq, a Sorbonne tanára, e szavakkal szólította meg a jelöltet: Az ön helye ép oly jól lehetne közöttünk (a vizsgálók közt), mint az asztal másik felén (a hol a candidatus foglal helyet). A franczia dolgozat czíme: *Les origines du sénat romain. Recherches sur la formation et la dissolution du sénat romain* (336. l.). Bloch épen munkáján dolgozott, midőn Willems, löweni egyetemi tanár vaskos két kötete, a legkimerítőbb e tárgyról, a római senatusról (Le sénat de la république romaine I. La composition du Sénat, 1878, II. Les attributions du Sénat 1883) megjelent. A franczia szerző e mű megjelenése után művét egyedül a senatus eredete kérdésének szentelte, a mely Willems művében csak néhány lapot foglal el (1—28.). Mig Mommsen soká várt kötete a Marquardt-Mommsen Régiségtanában megjelenik, e két munka, mely mint látjuk, egymást kiegészíti, a római senatusra vonatkozó kérdéseket legkimerítőbben oldja meg. Bloch az eddigi hypothesiseket elveti, s csakis abból, a mi az ókori emlékekben maradt ránk, következtet; ennek segítségével emeli fel épületét. Kiindulva a régi népek hármas felosztásából, Bloch azt bizonyítja, hogy a három törzs Rómában azonnal egy népet képezett. Róma constitutiója nem más mint Alba-é, a melynek egyszerű coloniája. E három tribus közt vagy csak az egyik gyakorolta a hatalmat, vagy mind a háromból egy bizonyos számú család, s csak később nyerte el a többi család ugyanazon jogokat. Bloch azt hiszi, hogy vannak jogok, melyek szolgálattételre kötelezik, s vannak, melyek kedvezmények. Igy a lovagok centuriája, háboruskodni, önönmagát felszerelni, ez adó; ebben mind a három tribus részesült, de a senatus tagja lenni, ez kedvezmény, ez csak egy osztály joga volt. A senatus ekkoriban 100 tagból állt; a pontifexek, vesta-szüzek száma, mind azt mutatja, hogy csak egy törzs vett részt, mert 3-mal nem oszthatók. Minthogy Cicero, Dionysius, Livius — s a modern írók az ő állításaik alapján — az ordo equestrist minden áron a senatussal akarták azonosítani, azért nem jöhettek soha tisztába e kér-

Digitized by Google

déssel. Tarquinius idejében 300 senator és 1200 lovag van; a számok mutatják, hogy mind a három törzs azonos volt. — A hat patriciusi centuria ugyanazon változásokon megy át, mint a senatus. Ez a város hű másolata. A 300 senator a 300 gens-t képviseli; a gens fején áll a pater, tehát pater és senator ugyanazt jelenti. A szerző e 300 gens és azok tagjainak nevét, a mennyire az emlékek engedik, adja. De ne higyjük, hogy az írók szövegét vagy a feliratokat egyszerűen elfogadja; nem, sok helyen más nézetet vall, gyakran javítja a Corpus-t s javításai mindig a nagy kutatót mutatják. Eredményei e gens-eket illetőleg ezek: A patriciusi gensek száma gyorsan fogyott. A 73-ból, melyet még az V. századból összeállíthatunk, a köztársaság utolsó századában csak 14 maradt, Tiberius alatt pedig hat, u. m. Aemilia, Claudia, Cornelia, Fabia, Valeria, Sulpicia. — Minden gens-nek hagyományos praenomen-jei vannak. — Eredetileg a *cognomen*-t csakis a patriciusi családok viselik (ez egyike a legeredetibb következtetéseknek). A hol a cognomen hiányzik, mindig plebejusi családdal van dolgunk, míg egyetlen patriciusinál sem hiányzik. A kevés számu gens, mely megmaradt, több családra oszlott, melyek külön éltek s szintén egy gens-t képeztek. E ténynek s több család kihalásának tulajdonítható a gentes minores alakulása; a Quirinalis lakóit a város lakóival azonosították; e családok gens-ek lettek, a pater familias pedig senator. A Quirinalis és lakóinak eredetét is keresi a szerző, de itt oly sok nehéz és megoldhatatlan probléma lép utjába, hogy csak a legbiztosabb eredményekre szorítkozik. Annyi tény, hogy e lakók képezték a gentes minores név alatt ismeretes családokat. Mindezek daczára a senatus és a régi patriciusok sülyednek és pedig a következő okokból. A régi gensek több ágra oszoltak; a legrégibb időkben mégis az eredeti gens-hez számíttattak, de később önálló családokat képeztek, s így a 300 számánál több patres volt; ennélfogva választani kellett a patresek közt azokat, a kik a curiában székelnek. Ez időtől fogva patres conscripti a nevök. 2. A családok fiait is a senatusba bocsátották. 3. Az évi hivatalok életbe lépése. A királyság eltörlése után egy más classificatio állt be, megkülömböztettek oly senatorok közt, kik hivatalt viseltek, s olyanok közt, kik nem viseltek. Ez időtől fogva a senatus nem képviseli többé a patriciusi családokat.

Eddig Bloch könyve. Tehát a legrégibb időkben, Róma alapításakor egy 100 tagból álló senatus, azután a 300 patres képezi a senatust, megfelőleg a 300 gensnek; később a senatust a gentes minores-ekkel töltik ki, míg végül az évi hivatalok a senatus régi formáját megváltoztatják.

Ez rövid vonásokban Bloch könyvének gondolatmenete. Gyakran maga is kétkedik a sikeren, de a sok hypothesis közt az övé avval az előnnyel bír, hogy a változások lassan és logikailag történnek, hogy a

Digitized by Google

régi Rómában, melyet oly nagy homály borít, a történeti Róma institutióit látjuk csíráiban, látjuk a conservativ szellemet, s a későbbi állami szerkezetet jobban magyarázhatjuk meg. Bloch műve maradandó becscsel bír; ha mind a problemát nem is oldotta meg — s ez lehetetlen is — sok kérdést uj világításba helyezett.

Latin dolgozata, *De decretis functorum magistratuum ornamentis de decreta adlectione in ordines functorum magistratuum* (178. l.) a római császári korba visz. Világos, biztos alapokon nyugvó, methodikus dolgozat, mely jóval felülmulja a legtöbb latin thesist, melyet sokan mellékes dolognak tartanak. A római császári administratio egyik fontos kérdését oldja meg, s ha a római senatus tanulmányában inkább a merész hypothesisek tűnnek fel, itt biztos alapon áll s azt mutatja, hogy Róma intézményeit tökéletesen ismeri. A munka három részből áll. Az első történeti, s kimutatja, mikép eredt Rómában a szokás egyes polgároknak oly hivatalos jelvényeket adni, melyekhez nem volt joguk, mert a hivatalt nem viselték, p. az ornamenta consulariakat egy volt prætornak. Nipperdey és Zumpt ellenében Bloch kimutatja, hogy ennek először 67-ben K. u. találjuk nyomát. Az utolsó két fejezet Cæsar és Octavian e nembeli tiszteletjeleiről szól. A második rész a senatoroknak és lovagoknak adott régi quæstori, prætori és consuli jelvényeiről szól. A fontos kérdés itt az, vajon az ornamenta consulariákkal felruházott volt prætor a senatusban a consularesekkel szavazhatott-e, vagy pedig rangja szerint a volt prætorokkal szavazott?

Itt Nipperdey és Mommsen véleménye egymásnak ellen mond. Nipperdey (Leges annales p. 74.) az ily prætorról azt mondja, hogy minden ünnepély alkalmával a consularesekkel egyrangú volt, de nem a senatusban, míg Mommsen (Staatsrecht I. 442.) ezt a jogot is megadja neki. Bloch Mommsen nézetét fogadja el, de a két argumentum közt, melyekre ez támaszkodik, az egyiket elveti, s csak abból következteti, hogy az írók, a kik Octavian senatori rangjáról szólnak, majd a rangot, majd a jelvényeket említik. De tán az, a mit Octavian két decretum által nyert — a rang, és a jelvény — nem adatott meg minden prætornak vagy lovagnak. — A harmadik rész a senatori méltóság és egy más, köztársasági hivatal rangjával való felruházásról — a mit adlectio inter quæstorios etc., a hivatal szerint, neveztek — szól. E részben a szerző a titulus alakját, az adlectio feltételeit, az adlecti jogait és privilegiumait, fokozatait veszi szemügyre, azután ezen adlecti befolyását a császári hatalomra, a senatorok választására és a polgárjog adására méltatja, végül a latus clavus adásának fontosságát említi, a mely szerinte egy volt a senatori ranggal. Az összes ismert adlecti névsora a legjobb szövegek és pontosan megvizsgált feliratok nyomán rekeszti be e művet.

Ugyancsak a római császári korral foglalkozik *Jullian* két műve:

Digitized by Google

Les transformations politiques de l'Italie sous les empereurs romains (216. l.). A szerző, a ki főleg e kort tette kutatásai tárgyává, e műben kimutatja, mily változásokon ment át Italia 43-tól K. e. 330-ig K. u., vagyis miként vesztette el Italia kiváltságos állását és lett azonossá a többi római provinciákkal. E változás három század műve volt, lassanként ment véghez, úgy hogy a szerző joggal mondhatja, hogy a császári kormány e tekintetben, mint mindenben, conservativ volt. Jóllehet a császári politika elve az volt, hogy minden a római törvény alatt élő nemzetet egyenlővé tegyen, részint hogy az administratiót egyszerűsítse, részint kötelességből az egyenetlenségek elhárítására, Italia mégis soká a régi köztársasági jogokat élvezte.

E mű az összes római institutiokat szemügyre veszi, s mindegyiknél kimutatja a lassankénti változást. A tárgyat már többen érintették, de oly kimerítően, oly nagy alapossággal, a szövegek és feliratok által nyujtott bizonyítékokkal még nem tárgyalták. Jullian ritka lelkiismeretessége, úgy mint birálataiban a Revue critique hasábjain, itt is legszebb fényben mutatkozik. Mint különösen érdekes említhető az a fejezet, mely a curatores-ekről (91—112) és a correctores-ekről (149—171) szól; itt legjobban láthatjuk az éles kritikust és a beható tudóst.

Latin dolgozata *De Protectoribus et domesticis Augustorum* (96. l.) a császári őrséggel foglalkozik. Jullian már a Bulletin épigraphique de la Gaule-ban (1883) szentelt néhány lapot azon germánoknak és bataviaiaknak, kik az első imperatorok őrei voltak. E thesisben csak a két nemű őrséggel: protectores, domestici, foglalkozik. Először meghatározza az időpontot, midőn e tisztségek, melyek nagy fizetéssel jártak, életbe léptek. Az első emlék, mely említést tesz róluk, 261-ből való. Jullian Gallienus császár idejébe teszi, jóval előbb ez évszámnál. Azután a külömböző neveket, melyeket hordottak, veszi vizsgálatra, hivatalukat, privilegiumaiakat leírja, megmondja, mikép toborozták őket, miként öltözködtek és fegyverkeztek, szóval az egész osztály berendezését. Heraclius idejében nem találjuk többé nyomukat. Egy későbbi dolgozatban az Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux-ban e kérdésre ujra visszatért, Mommsen ellen állításait védve, s e protectores-sereget a IV. század katonai organisatiójával hozta kapcsolatba.

Ugyancsak Jullian a bordeaux-i egyetemen megnyitván cursusát *a római birodalom provincialis és municipalis administratiójáról*, azt mondotta, hogy minden arány tekintetbe vételével, e birodalmat leginkább az osztrák-magyar monarchiával hasonlíthatjuk össze; de e birodalom is csak halvány képét adhatja annak a római birodalomnak, mely a régi városi életet megszüntetve, a mai európai állami életet hozta létre.

A római császári korral foglalkozik még a bordeaux-i egyetem jogtanárának *Cuq* könyve: *Le Conseil des Empereurs, d'Auguste a Dioclé-*

Digitized by Google

tien (194. l. in 4.). A mű két részre oszlik; az első a consilium principis-t Augustustól Diocletianig, a második a Consilia sacra-t Diocletian alatt tárgyalja. Augustus és Tiberius alatt csak egy tanács volt, a mely a nyilvános ügyeket rendezte és a császárt az igazságszolgáltatásban is támogatta. Ez ép ellenkezője Mommsen véleményének, a ki két tanácsot fogad el, noha a politikai tanács minden tagja az igazságügyiben is szerepelhetett. A szövegek csak egy tanácsról szólnak, s ha még Diocletian alatt, a mint tudjuk, a tanács mindkét hatalommal volt felruházva, úgy azt következtethetjük, hogy a császárság kezdetén is egy tanács végezte e két feladatot. E tanács szervezetéről szól a negyedik fejezet, a mely tisztán epigraphiai alapokon nyugszik; más rendbeli bizonyíték nincs is. A szerző, mint a római franczia iskola volt tagja, elég derék epigraphus, hogy e feliratokból mind azt kiolvashassa, a mire szüksége van. Csak hogy kár egész feliratokat a szöveg közé nyomtatni, ha csak egy szó miatt történik. — A tanácsosok véleményöket nyilt szavazattal nyilvánították, főleg az Antoninusok alatt; ámbár a titkos szavazás sokkal inkább volt használatban, mintsem Cuq hiszi. Végül a szerző egy felette érdekes fejezetben az ügyekről szól, melyeket a tanács elé terjesztettek.

A második rész, Consilia sacra, legjobban mutatja a római császárok, különösen Diocletian és Maximian politikai és törvényhozói művét, mint általán az egész munka a római császári institutiókat a történet segélyével behatóan magyarázza.

Bourgeois egy latin dolgozatban: *Quomodo provinciarum Romanarum — qualem sub fine Reipublicae Tullius effinxit — conditio principatum peperisse videatur* (108. l.) azt bizonyítja, hogy a római provinciák rossz administratiója ellen csak egy gyógyszer volt, az egyeduralom. Az eszme nem új, de a szerző a Cicerói szövegek alapján mutatja ki. Alaposan ismeri a római szónokot; a provinciákra vonatkozó állításait egybehasonlítja, utal néha az ellenmondásokra, melyeket a politika mondott tollába, fejtegeti a szónok személyes nézeteit, melyek azt mutatják, hogy az ügyek vezetésével sem a provinciák lakói, sem a római nép nem volt megelégedve. A történeti irodalmat elég híven használta fel a szerző, csakhogy jogi képzettsége nem volt elegendő, hogy a provinciák állapotáról behatóbban szólhasson.

S evvel a római politikai régiségektől elválunk; a hátralevő munkákról nagyon röviden szólunk, inkább csak jelezve tartalmukat. *Quicherat*, a kitünő archaeologus kisebb műveit négy kötetben akarják tanítványai kiadni. Az első megjelent *Mélanges d'archéologie et d'histoire* (580 l.) czímmel. Az elhunyt tudós az École des Chartes egyik legkitünőbb tanára — nem tévesztendő össze testvérével, a szótár- és metrika-íróval, a ki nem sokára sírjába követte — a galliai archaeologia terén nagy tekin-

Digitized by Google

tély volt. E kötet 76 czikket tartalmaz, melyek közt 28 a kelta régiségtanra, 44 római és különösen gallia-római tárgyakra, míg 4 az Alesia kérdésre vonatkozik. A kötet elején Quicherat élete Lasteyrie-től, és műveinek, czikkeinek — szám szerint 369 — lajstroma, Giry-től. E czikkekben Quicherat csakis újat, kutatásainak eredményeit adja; nem volt könyvíró, folyton dolgozott, kutatott, s vagy egy jelentésben, vagy egy birálatban szórta el az arany szemeket, melyek e gyüjteményben foglaltatnak. E téren sokban hasonlít Longpérier-hez. Itt csak a római régiségekre vonatkozó rész érdekel; ezek közt kiválik a római utakról Galliában szóló czikk, a római és galliai temetőkről Elsassban, római romok Vieux en Bugey-ban, feliratok, kisebb szobrok leírásai. Különösea említendő a Labienus és a párisiak közti csatahelyéről, a római hadsereg pilumáról, az allobrogokról szóló czikkek. Az Alesia kérdése, mely egy időben oly sok port vert fel, midőn Napoleon ásatásokat rendezett, hogy megtudják, hol volt tulajdonkép a csata Caesar és Vercingetorix közt, hogy ez utóbbinak szobrát felállíthassák — a szobor ma a Paris-Lyon-Méditerranée vasut Les Laumes nevü statiójánál, nem messze Dijontól látható, — e kérdés, mondom, Quicherat t nagyon érdekelte. Számos czikket írt róla; a kötet kiadói a kérdést összefoglalva a négy legnevezetesebbet közlik.

E gyüjtemények kiadásánál csak egy baj van; sok czikk elavult; a szerző maga bizonyára változtatott volna rajtok egy új kiadásnál, de ezt a hálás tanulók és collegák nem tehetik; legfölebb egyes jegyzetekben utalhatnak a kérdés jelenlegi állására, a mi a bajon csak némileg segít.

Már mult jelentésünkben említettük a Quantin által kiadott Bibliothéque de l'enseignement des beaux arts cz. gyüjteményt. *Jules Martha*, a híres sorbonni tanár fia, egy kötettel gazdagította. Czíme: *Manuel d'archéologie étrusque et romaine* (318 l.), kiváló mértékben egyesíti e szép gyüjtemény jó tulajdonait: világos, vonzó, a tudomány jelenlegi színvonalán áll, sok ábrát nyujt és olcsó. — Inkább a nagy közönségnek szól, de tanárjelöltek is sokat meríthetnek belőle.

A római hadviselés terén említendő *I. de la Chauvelays* műve, melynek czíme: *L'art militaire chez les Romains*, nouvelles observations critiques . . . pour faire suite à celles du chevalier Folard et du colonel Guischardt (321 l.).

Folard 1727-ben, midőn «mestre de camp d'infanterie» volt a Dom Thuillier Polybius-fordításához egy kommentárt írt, a melyben lépésről lépésre követte a görög író csataleírásait. E vaskos kommentár folytán Folard-ot a legnagyobb taktikusnak, a franczia Vegetiusnak tartották. Guischardt-ot II. Frigyes udvarában derék hadi tudománya és taktikája miatt Quintus Iciliusnak nevezték. Caesar e hadsegédének nevét vette fel, midőn 1757-ben és 1773-ban több Mémoires sur plusieurs points

Digitized by Google

d'antiquités militaires cz. tanulmányt tett közzé és Folard ellen polemizált, a ki már nem volt életben. Kinek van igaza, Vegetiusnak vagy Iciliusnak? E kérdés megoldását tűzte ki magának Chauvelais. A szerző több izben foglalkozott a középkori XI—XIV. század taktikájával; jelen művében a római taktikát inkább a két említett taktikus mint ő írja le. A két bevezető fejezet a római hadsereg szervezetéről és harczolási módjáról elég tiszta képet nyujt e tárgyról. Azután a Polybius által leirt csaták következnek: az első puni, a galliai, a második puni és végül a macedoniai háboru csatái; mindegyik csatáról hailjuk a két ellentétes véleményt, s végül a szerző maga ítél; rendesen Folard-nak ad igazat, a ki szerinte jobban értette az ókori taktikát. Közben-közben más híres taktikusok véleményét is halljuk, végül a polybiusi ismert helynek, a phalanx és a legio összehasonlításának fordítását és magyarázatát találjuk. Az egész könyvben egy jegyzet, egy utalás sem található.

Egy kis mythologiai tanulmányt is fel kell említenünk; ez *Jannetaz, Étude sur Semo Sancus Fidius* (32 l.). Sancus és Herkules azonos voltát már a régiek is említik; ez azonosság a szerzőt arra vezette, hogy Herkules etymologiáját keresse. Szerinte Herkules nemcsak a nap, hanem egyáltalán a tűz, és eredeti kultusa, mely a görögöt és etruskit Italiában megelőzte, a tisztító tűzé volt. A természeti erők egységének istenesítése mellett szól, mely később e végtelen erőknek többféle alakot adott. A szerző a tűzisten minden attributumát egyesíti, mely ugyan nem maradt meg tisztán a mythologiában, de egyes attributumok folytán felismerhető, különösen ha a Vedákat vesszük segítségül. Bergaigne könyvét: «La religion védique d'après les hymnes du Rig-Veda» és Kuhn értekezését «Die Herabkunft des Feuers und des Göttertrankes» jól felhasználta. Herkules és Sancus a tűz principiumának görög és latin képviselői, kik a világegyetemet áthatják.

Végül megemlítjük, hogy *Duruy Római történetét* a VI. és VII. kötettel bevégezte. Az Académie française megjutalmazta e negyven évi munkát — az első kötet 1843-ban jelent meg —, szerzőjét Mignet helyére a negyven halhatatlan közé választván. Bármit mondjon a szigorú kritika egyes tévedések ellen, annyi tény, hogy a mai franczia nemzetség Duruy művéből tanulta meg a rómaiakat ismerni. Moralis és hazafias tisztet végzett az Empire egykori közoktatásügyi ministere, a kinek az Université sokat köszön. Mint egyöntetű mű, a fényes Hachette-féle kiadásban oly sok jó tulajdonságot egyesít, mint egy római történet sem. A németek Hertzberg vezetése alatt, a ki maga is írhatna egy római történetet, nem hiába fordítják le. A mit a szövegek, emlékek, felíratok nyujtanak, azt Duruy híven felhasználta, de a ritka előadási tehetség, a fényes stilus az — csak a végszót kell átlapoznunk, hogy a szerzőben elsőrendű prózaíróra ismerjünk —, mely e művet a valódi remekek

Digitized by Google

közé sorolja. Kár, hogy a szerző a 395. évvel berekeszti művét; Theodosius halálával a római genius még nem szállt sírba. Stilicho és Aëtius alakja, Maiorian császár, a theodosiusi kodex, Honorius még mindig e genius egyes fellobbanásait mutatják.

(Vége következik.)

Dr. Kont Ignácz.

Kanteletar, die Volkslyrik der Finnen. Ins Deutsche übertragen von *Hermann Paul.* Helsingfors, G. W. Edlund. — Ára négy márka.

A következő nehány sor nem kiván tűzetes ismertetés lenni, mint inkább csak a közfigyelemnek föhivása a derék finn nép gyönyörű dalaira. Ezek is hivatvák az ellene táplált előitéletek csökkentésére.

«Örökre rejtvény fog maradni», mondja a fordító előszavában, «hogyan juthatott egy nép, melynek egyátalán semmi szellemi segédforrásai nem voltak, mely még a külső ingernek is híjával volt, oly magas szemléletekre, minőket a Kanteletar nyújt.» A lélek és szív élete tükröződik e dalokban; s harczias hangúlatot vagy lelkesedést nem találunk bennök. Dalosaik pórok vagy jobban mondva a pórosztályhoz tartoznak; mert férfiak, nők, szolgák és béresek dalaival találkozunk a gyűjteményben. És ennek daczára csaknem mindig oly magas, művelt gondolkodás jut e dalokban kifejezésre, mely bámulatba ejt. Ime egy dal, halvány fordításban:

Mást gondoltam én, mint gyermek,
Többet vártam életemtől,
Víg remény és édes álom
Ringatának váltakozva.
Ámde csalfa volt reményem
S minden álmom csak hazugság,

Kedvesem lesz, abban bíztam;
Férfinak szolgáltam volna.
Ámde nem jött, kire vágytam,
Senki sem jött, ki szeressen.
Méltónak nem ítélt senki,
Hogy csak egyszer rám tekintsen,
Búmat senki sem csitítá,
Bús napom' föl nem derité.

Múljanak bár hosszú évek,
Enyésszék el ifjúságom:
Ámde kedvesem nem lészen
Völegényem soha sem lesz,
Csak ha Tuoni maga jő el,

Digitized by Google

Mana maga lesz a kérőm,
Holt lepelbe béburkolva.
Kezében halálvirággal,
Hogy halvány menyasszonyának
Nyújts' a holtak koszorúját.

Bémegyek Mana lakába,
Megnyugszom Tuoni térin.
Ó mily édes lesz az álom,
Ó mily édes álmodoznom!
El nem állom senki útját,
Ott benn nem zavarok senkit,
Nem kell félnem üldözéstől,
Harczi vad zajt ott nem hallok,
Mánát le nem győzi senki,
Harcztól ment az ő országa.

Paul, ki fordítását a nem rég elhúnyt Lönnrotnak ajánlotta, válogatott darabokat fordított le az eredetiből. Gyűjteménye így oszlik föl: Sängerlieder, Mädchenlieder, Braut-und Hochzeitlieder, Frauenlieder, Wiegen-und Kinderlieder, Männerlieder, Hirten-und Jagdlieder, Balladen, Gedichte vermischten Inhalts, Fabeln, Beschwörungsrunen, és nem kevesebb, mint 315 dalt foglal magában. Paul maga bevallja, hogy az eredetinek sok szépsége ment veszendőbe a fordításnál; különösen a hihetlenségig gyakori alliteratio, melyet a németben nem lehetett volna visszaadni a legnagyobb erőltetés nélkül. Mindazáltal e fordítás igen kedves és élvezetes olvasmány így is. S kit ne ejtene bámulatba az olyan nagyszabású (újabb) költemény, minő: «Des Mädchens Klage», melyet a híres költő, *Runeberg* is lefordított, hozzá csatolván a következő jegyzetet, mely úgyszólva az egész finn-népköltészetre illik: «Bland de talrika sånger, hoilka utgöra finska poesiens stölthet ochjära, torde väl denna runa med allt skäl kunna föras. Jag har vid öfverflyttandet af detta härliga stycke till svenskan rönt samma känslor som den, hvilken söker upptaga och omplantera en blommande växt ur en jordmon i en annan. I hvarje stund har jag fruktat att skada de veka rötterna, att jag så må säga, och de sköna bladen, och misströstar om att hafva kunnat freda dem från allt för förstörande spår af min hand.» (Samlade skrifter, I. 361.)

ERDÉLYI KÁROLY.

Digitized by Google